

ALİ EMİRİ EFENDİ
VE
Divan-ı Lugat - it- Türk

Hazırlayan

Lemya Kazım AYYAL

علي اميري افندي وديوان لغات الترك
م.م. لمياء كاظم عيال

Ön söz

Büyük dil bilgini Kaşgarlı Mahmud'un Divan-ı Lugat-it Türk isimli muazzam eseri, 1910'a kadar adı bilinen, fakat kendisi meçhul bir eserdir. Diğer bir deyişle, o zamana değin, eserin sadece adı vardı, fakat kendisi ortada yoktu. Eser, bugün bütün dünyada biliniyor, hakkında kitap, makale yazılıyor ve üzerinde tartışmalar yapılıyorsa, bunu büyük kitap aşığı, ilim ve kültür sevdalısı Ali Emiri Efendi'ye borçluyuz. Ali Emiri Efendi, Abbasi Halifesine sunulmak üzere Bağdat'ta 1072-1074 yıllarında Kaşgarlı Mahmud tarafından yazılan bu muhteşem eseri, sahaflarda Divan-ı Lugat-it Türk olduğu bilinmeden satılırken, fark etmiş ve satın alarak Türk kültür hayatına kazandırmıştır. Bu sebeple, Ali Emiri Efendi'nin isminin, eserin yazarı Kaşgarlı Mahmud ile birlikte anılmayı her zaman hakettiğine şüphe yoktur.

Bundan dolayı, Divan-ı Lugat it Türk ile ilgili toplantılarda kendisinden bahsetmenin bir vefa borcu olduğu muhakkaktır. Aslında, Ali Emiri'nin kitabı buluşu ve daha sonra yayımlatışı romanlara konu olacak güzellikte ve kültürün, kitabın önemini somut bir biçimde vurgulayacak olgulara haizdir. Ziya Gökalp ve Talat Paşa'nın kitabın yayınlanmasına yaptıkları tiyatral katkı ise çok ilginçtir. Ayrıca Ali Emiri Efendi'nin hayatı, kitaba verilen değerin ve kitap okumaya ayrılan zamanların bir hayli azaldığı günümüzde, sadece gençlere değil, hepimize kitap sevgisi konusunda, örnek teşkil edebilecek ögelere haizdir.

Ali Emiri Efendi'nin Çocukluğu ve Eserleri:

1857'de Diyarbakır'da doğan Ali Emiri Efendi, daha küçüklüğünden itibaren okumaya ve araştırmaya meraklıydı. Sekiz on yaşlarında, eski yapılar üzerindeki yazıları okuyup anlamaya çalışıyordu. Ayrıca şiiri de seviyordu. Güçlü bir hafızaya da sahip olan Ali Emiri, dokuz yaşındayken, beş yüzden fazla şairin şiirlerinin yer aldığı Nevadir'ül Asar isimli eserdeki dört bin beyiti ezberlemişti bile. Gençliğinde hat sanatıyla da meşgul olan Ali Emiri bu konuda oldukça başarılı sayılır. Çünkü, yazdığı bazı levhalar Diyarbakır'da camilere asılmıştı¹.

Ayrıca Ali Emiri Efendi , kitap sevgisiyle tanınmış, güçlü bir doğru kültürlü almiş Türk aydını².

Ali Emiri Tezkiresi ,1880 (1296) yılında yazdığı Diyarbakırda yetişmiş bilim adamı , şeyh ve şairleri içine alan 1500 sahifelik Mirât-ı Fevâid adlı büyük eserin bir kısmıdır. Emiri , önce eserin şairlere ait Esâmî-i Şuarâ-yı Âmid yazmıştır³.

Divan-ı Lugat it Türk'ü Bulması :

Ali Emiri Efendi sahaf Burhan'dan 33 liraya satın aldı. Ancak, Ne sahafın ve ne de eseri satanın onun Divan-ı Lugat it Türk olduğundan haberleri yoktu. Eğer bunun farkına varmış olsalardı, çok daha büyük meblağlara satacakları kesindi. Daha kötüsü, bu eser kitap avcılarının eline geçmiş olsaydı, anında yurt dışına kaçırıp karşılığında bir servet elde etmeleri mümkündü⁴.

Ali Emiri Efendi böyle bir esere malik olduğu için tarif edilemez bir mutluluk içindeydi. Çünkü, bu kitap Osmanlı ulemasının asırlardır peşinde koştuğu "Divan-ı lügat-it Türk"ün ta kendisiydi. Dünyada bir başka nüshası yoktu.

¹ Meydan Larousse; 1.c.; İst.; 1969; s. 316 .

² Karaalioğlu, Seyit Kemal; Ansiklopedik Edebiyat Sözlüğü; 2.Basım; Yelken Basım evi; İst.; 1978; s.38 .

³ Tavfikoğlu, Muhtar; Ali Emiri Efendi; Kültür Bakanlığı yayınları; Ank.; 1989; s.77.

⁴ Atalay, Besim; Divan-ü-Luğat-it-Türk Tercemesi; 1.c.; Ank.; 1939; s.19 .

Ali Emiri Efendi kitabı satın aldığında duyduğu sevincini şu şekilde dile getirir: "Bu kitabı aldım; eve geldim. Yemeği içmeği unuttum... Bu kitabı, sahaf Burhan 33 liraya sattı. Fakat ben bunu birkaç misli ağırlığındaki elmaslara, zümrütlere değişmem"⁵.

Büyük bir coşku içinde olana Ali Emiri Efendi kitabını kimseye göstermek istemedi. Hem kitabı kıskanıyor ve hem de kaybolmasından endişe ediyordu. Devrin ünlü simaları Ziya Gökalp ve Fuad Köprülü gibi şahıslar, Ali Emiri Efendi'nin Divan-ı Lugat-it-Türk bulduğunu işitmiş ve görmek istemişlerse de Ali Emiri Efendi onları kitaba yanaştırmamıştı; Kitabı sadece çok güvendiği Kilisli Rıfat Efendi'ye gösteriyordu.

Ali Emiri Efendi satın aldığında, kitap hırpalanmış ve yıpranmış bir vaziyetteydi. Şirazeleri çözülmüş, formları dağılmış, sayfaları birbirine karışmış ve numaraları da yoktu. Bu sebeple kitabın eksik mi, tam mı olduğu belli değildi. Ali Emiri Efendi bunun tespitini Kilisli Rıfat Efendi'ye yaptırdı. Kilisli Rıfat Efendi, iki ay müddetle kitabı üç kere okudu. Sonunda belli olmuştu eser tamdı.

Kilisli Rıfat Efendi karışmış sayfaları yerli yerine koydu ve numaralandırdı. Ali Emiri Efendi bu hizmeti karşılığında, Kilisli Rıfat Efendi'ye bir evini hediye etmek istediysede kabul ettiremedi. Kilisli Rıfat Efendi, eğer illa kendisine bir mükafat verecekse, kitabı yayınlamasının yeterli olacağını söyledi.

Divan-ı Lugat it Türk'ün neşri:

Ali Emiri Efendi kitabı hemen yayınlamak istemedi. Ali Emiri Efendi bunun için biraz taltif ve takdir bekliyordu. Bu da ona çok görülmemelidir. Zaten atalarımız, marifet iltifata tabidir diye boşuna dememişlerdir. Aşağıda görüleceği gibi, Ali Emiri Efendi dünyalık ve maddi menfaatleri aşmış bir kimsedir. İsteği sadece çevresinden takdir ve saygıdır. Bunu da fazlasıyla hak etmektedir.

Kitabın neşrini en çok da Ziya Gökalp istiyordu. Kilisli Rıfat Efendi'ye şunları söyleyip duruyordu: "Rıfat ben sevda bilmezdim. Fakat bu kitaba tutuldum. Görmek için ne yaptım olmadı. Şu kadar var ki, cezmettim bu kitabı hem almalı, hem neşretmeliyiz. Bu hazinenin

⁵ Tavfikoğlu, Muhtar; Ali Emiri Efendi; Kültür Bakanlığı yayınları; Ank.; 1989; s.77 .

anahtarları senin elindedir. Gel, bana yardım et. Şu kitabı kurtaralım. Bütün Türklere armağınımız olsun. Haydi bana çaresini söyle!⁶.

Gerçekten de Kilisli Rıfat Efendi çareyi biliyordu. Çare, Sadrazam Talat Paşa'nın devreye girip Ali Emiri Efendi'den kitabı neşretmesini rica etmesiydi. Ama nasıl olacaktı? Talat Paşa, bunun için Ali Emiri Efendi'yi Babıali'ye çağırma olamazdı veya Ali Emiri Efendi'nin evine gitse yine olmazdı. Bunun için yalnızca bir yol vardı. Ali Emiri Efendi'nin çok yakın dostu ve sık sık görüştüğü Adliye Nazırı İbrahim Bey'in evine yemeğe çağırılması ve yemekler yendikten sonra Talat Paşa'nın arkadaşlarıyla tesadüfen İbrahim Bey'in evine ziyarete gelmesi ve orada Ali Emiri Efendi'ye iltifatlar ettikten sonra, kitabın basımına izin vermesini rica etmesiydi. Ancak, böyle bir şeyi Sadrazam Talat Paşa kabul eder miydi? Ziya Gökalp, İttihat ve Terrakki'nin merkez azasından yakın dostu Talat Paşa'yı buna ikna edebileceğini söyledi.

Böylece, plan tatbik edildi. Tanıştırma esnasında ev sahibinden Emiri adını duyunca, misafirler, başta Talat Paşa olmak üzere, birden ayağa kalktılar, ilk önce Talat Paşa Emiri'ye doğru yürüyerek yanına geldi ve "Hay üstadı muhterem, mübarek elinizi öpmekle kesbi şeref etmek isterim. Müsaade buyurunuz" dedi. Elini tekrar tekrar öptü. Sonra ötekiler de aynısını yaptılar. Ali Emiri Efendi bu sahneyi daha sonra dostlarına anlatırken "ben o gece belki 33 kere estağfrullah çektim. Ben istiğfar ettikçe, onların aşkı artıyor, elimi eteğimi öpmek istiyorlardı. Bu merasimden sonra, hiçbirisi oturmadı. Ayak üstünde durarak el bağladılar. Durdular. Adeta kendimi Kanuni Sultan Süleyman zannediyor, hem de onların bu edibane vaziyetlerinden sıkılıyor, "rica ederim, istirahat buyurun" diyordum. Nihayet oturdular. Benden müsaade alarak tarihe, edebiyata dair bir şeyler sordular. Ben de anlattım. Teşekkürlerin bini bir para..." diyordu⁷.

Bundan sonra, Talat Paşa Divan-ı Lugat it Türk hakkında bilgi rica etti. Ali Emiri Efendi malumat verdikten sonra Talat Paşa ayağa kalkarak bu muhteşem eserin yayınlanmasına izin vermesini istedi. Ali Emiri Efendi şartlı olarak kabul etti. Ali Emiri Efendi öne sürdüğü şarta göre, kitabı yayına Kilisli Rıfat Efendi hazırlayacaktı. Talat Paşa onun şartını memnuniyetle kabul etti ve ayrıca kendisine yüksek bir memuriyet teklif etti. Ancak, Ali Emiri Efendi reddetti⁸.

Divan-ı Lugatı't Türk Özellikleri :

⁶ Tavfikoğlu, Muhtar, Ali Emiri Efendi; Kültür Bakanlığı yayınları; Ank.; 1989; s.179.

⁷ Tavfikoğlu, Muhtar, Ali Emiri Efendi; Kültür Bakanlığı yayınları; Ank.; 1989; s.182-183.

⁸ Tavfikoğlu, Muhtar, a.g.e.; s.185 .

*11.yy'da (1072-1074) Kaşgarlı Mahmut tarafından yazılmıştır.

*Ebul Kasım Abdullah'a sunulmuştur.

*Türkçe'nin ilk sözlüğü ve dilbilgisi kitabıdır.

*7500 Türkçe kelimenin Arapça karşılığı verilmiştir.

—*Türk dilini Araplara öğretmek amacıyla yazılmıştır.Bu nedenle Arapça olarak kaleme alınmıştır.

*Yazar Türkçe kelimelerin karşılıklarını ve bunu halk dilinden derlediği örneklerle delillendirmiştir.

*Türk boyları ve coğrafyası ile Türklerin örf ve gelenekleri üzerine önemli bilgiler vardır.

*Devrinin Türk dünyasını gösteren bir haritada vardır.

*Hakaniye lehçesi kullanılmıştır⁹.

Sonuc

Divanu Lûgat-it-Türk, kültür tarihi için olduğu kadar, Türk dili tarihi için de önemli bir kaynaktır.

1915'te İstanbul'da Ali Emiri Efendi (1857-1923) tarafından tesadüfen bulunmuştur. Ali Emiri yazması 1917'de Talat Paşa'nın (1874-1921) teşviki ile Kilisli Rıfat Bilge'nin (1873-1953) gözetiminde basılmış hemen bütün dünya Türkologlarının ilgisini çekmiştir.. Besim Atalay'ın modern Türkçe çevirisi 1940'ta Türk Dil Kurumu tarafından basılmıştır.

Kaşgarlı Mahmut İslamiyet'in kabulünden sonraki Türk milliyetçiliğinin ilk temsilcisidir. Türk dilinin ve Türk milliyetçiliğinin en büyük sözcüsüdür.

1072-1073 yılları arasında hazırladığı meşhur kitabını (Divan-ı lûgat-it Türk) Abbasi halifesine armağan etmiştir. Kitabın asıl nüshası bugün Ayasofya Müzesi'nde muhafaza ediliyor.

⁹ Banarlı, Nihad Sami; Resimli Türk Edebiyatı Tarihi; 1.c.; Milli Eğitim Basımevi; İst.; 1998; s.250 - 251 .

Türklerin yaşadığı şehirleri, köyleri, obaları bir bir dolaşarak hazırladığı sözlük, İslâmiyet'ten önceki sözlü edebiyatımızı aydınlatan dev bir eserdir.Yazılış amacı, Araplara Türkçe'yi öğretmekten çok, Türkçe'nin Arapça ile koşu atları gibi yarış edebileceğini, Türk dilinin zenginliğini, her duygu ve düşünceyi anlatmaya elverişli olduğunu ispat etmektir.

"Türk Sözlüğünün Divanı" anlamına gelen Kâşgarlı'nın bu eseri, yalnız bir sözlük değil; İslâmiyet öncesi Türk edebiyatını, tarihini, coğrafyasını, folklorunu, mitolojisini aydınlatan ansiklopedik bir eserdir.

Divan-ı Lügat-it-Türk 1073 -1077 tarihleri arasında Bağdat'ta yazılmış bir sözlüktür. Eser, Türk dilini Araplara tanıtmak maksadıyla yazıldığından, Arapça olarak kaleme alınmıştır. İçinde pek çok Türkçe deyim, şiir, atasözü yer almaktadır.

Türk sözcüğünün kuvvet, güç, kudret anlamı taşıdığını bize ilk bildiren Kaşgârlı Mahmut'tur.

Divan-ı Lügat-it-Türk'teki sözcüklerin anlamları Arapça olarak yazılmıştır. Türkçe 7500 sözcüğün Arapça karşılığı verilirken, sav denilen âtasözleri, sagu denilen ağıtlar, koşuk denilen şiirler ve destan parçaları alınmıştır. Sözcüklerle ilgili bol bol seci, mesel, hikmet, şiir, efsane; tarih, coğrafya; halk edebiyatı folklor bilgi ve örnekleri verilmiş; dilbilgisi kuralları ortaya konulmuş; Türkoloji'nin sağlam temelleri atılmıştır.

Bibliyografya:

- 1- Meydan Larousse; 1.c.; İst.;1969.
- 2- Karaalioğlu, Seyit Kemal; Ansiklopedik Edebiyat Sözlüğü; 2.basım; Yelken Basımevi ;İst.; 1978;.

- 3- İpekten, Haluk; Türk Edebiyatının Kaynaklarından Türkçe Şu'arâ Tezkireleri, Erz.; 1986.
- 4- Atalay, Besim; Divan-ü-Luğat-it-Türk Tercemesi; 1.c.; Ank.; 1939.
- 5- Tavfikoğlu, Muhtar; Ali Emiri Efendi; Kültür Bakanlığı yayınları; Ank.; 1989.
- 6- Banarlı, Nihad Sami; Resimli Türk Edebiyatı Tarihi;1.c.; Milli Eğitim Basımevi; İst.; 1998.

علي أميري أفندي
و
ديوان لغات الترك

م.م. لمياء كاظم عيال

ملخص البحث

يعد ديوان لغات الترك الاثر المعظم للعالم اللغوي الكبير محمود الكاشغاري. عرف إسم هذا الاثر في عام 1910 إلا إنه كان أثرا مجهولا. وبمعنى آخر. وصل إسمه فقط. إلا إن هذا الاثر أصبح معروفا هذا اليوم في كل أرجاء العالم. كما كتبت بحقه الكثير من المقالات إضافة الى البحوث التي عملت بخصوص هذا الاثر. يضاف الى تلك الكتب والاعمال التي عملت عمل الكاتب علي أميري أفندي المحب للعلم والثقافة والكتابة.

أشترى علي أميرى أفندي ديوان لغات الترك ، هذا الاثر المحترم الذي كتب من قبل محمود الكاشغاري في عام 1072 حتى 1074 في بغداد وقدمه الى الخليفة العباسي في ذلك الوقت ، إلا إن علي أميرى أفندي كان يجهل ماهو موجود في صفحات هذا الاثر، لكن فيما بعد اصبح من الاثار المهمة التي أضافها الى حياة الثقافة التركية

ولد علي أميرى أفندي في ديار بكر 1857 . وإتجه منذ طفولته الى القراءة والبحث. في سن الثامنة كان يعمل على قراءة الكتب والاعمال القديمة ويحاول أن يفهمها، إضافة لهذا فإنه كان محبا للشعر . أستطاع علي أميرى الذي كان صاحب حافظه (ذاكرة) قوية من حفظ أربعة الاف بيت من الاثر المسمى " **نوارس الاثار** " الذي يحتوي على أشعار شعراء خمسة قرون. في شبابه إحترف علي أميرى مهنة الخط وأصبح مشغولا بها حيث حقق نجاحا في هذا الموضوع ، ولهذا تم تعليق بعض اللوحات التي كتبها على جدران الجوامع في ديار بكر.

كتب علي أميرى أثره الخاص باسم تذكرة علي أميرى في عام 1880 (1296) ويتكون هذا الاثر من 1500 صفحة ، القسم الاكبر من هذا الاثر سمي باسم " **مرآة الفوائد** " ويضم بداخله أسماء الشيوخ والشعراء وأعمالهم.

إشترى علي أفندي هذا الاثر من الصحاف برهان بـ 33 ليرة. لكن علي أميرى لم يكن يعرف من هو الصحاف ولم تكن لديه معلومات عن ديوان لغات الترك الذي إشتراه وبالرغم من هذا ألا إنه قد إشتراه حيث كان يقتطع من المبالغ التي لديه لشراء الكتب والأسوء من هذا، لو كان هذا الكتاب قد مر الى أيدي صائدي الكتب ، حيث كان بإمكانهم أن يطلبوا ثروة مقابل تهريبه الى خارج البلد.

كان علي أميرى أفندي سعيدا بداخله لانه لم يكن يعرف أحد أنه المالك لهذا الاثر، لأنها النسخة الوحيدة في العالم ولم تكن توجد نسخة أخرى لديوان لغات الترك.

أحس علي أميرى بالفرح عندما إشتري هذا الاثر، لأنه حصل على كتاب لغة بهذا الشكل حيث قال : " **إشتريت الكتاب. ذهبت الى البيت. حتى إنني نسيت تناول الطعام والشراب.إشتريت هذا الكتاب بـ 33 ليرة. لكنني لم أهتم للزمرد والالماس بقدر ماأهتممت لنقل هذا الكتاب....**"

عندما إشتري علي أميرى هذا الاثر ، كان بوضعية تالفة ومخرية. ولم تكن صفحاته مرقمة ومرتبة. ولهذا السبب لم يكن يعرف هل كان هذا الاثر ناقصا أم لا.حيث عمل علي أميرى على تثبيت هذا مع القديس رفعت. قام القديس رفعت أفندي بقراءة الكتاب ثلاث مرات ولمدة شهرين. وفي نهاية قراءته الثلاث عرف أنه كامل. وقام بترتيب صفحاته بمكانها الاصيلي وترقيمها ، حيث أراد أميرى أفندي أن يهدي الى القديس رفعت أفندي بيته مقابل هذا الجهد الذي بذله ، لكن أميرى كان خائفا في رفض القديس لهذه الهدية وذلك من خلال قوله بأنه سيكون مكتفيا بنشر هذا الكتاب وهذه هي الهدية.

أراد علي أميرى نشركتاب ديوان لغات الترك. لكن علي أميرى قرر الانتظار قليلا ، وبسبب هذا الديوان الذي عثر عليه علي أميرى تم إيصال الكثير من المنافع المادية والدنيوية للعالم اجمع حيث أراد علي أميرى من المحيطين به إن يظهروا له الاحترام والتقدير ويعد هذا المطلب من حقه.

وفي الحقيقة كان القديس رفعت أفندي يعرف الحل. فالحل هو: الذهاب الى طلعت باشا صادرا زام لكي يطلب من علي أميري إن ينشر الكتاب. لكن كيف سيكون الطلب؟ فقد كان طلعت باشا لا يرغب بحضور علي أميري أفندي الى الباب العالي هذا من جانب ومن جانب آخر لن يقبل طلعت باشا بالذهاب الى بيت علي أميري أفندي ولأجل هذا لا يوجد أمامه إلا طريق واحد.